

ӘОК: 10/12.955.02.

Қолжазба құқығында

ЖЕҢІС ЖОМАРТ ЖЕҢІСУЛЫ

XI-XIV ғ.ғ. ТҮРКІЛЕР БІЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ИРАН (МӘСЕЛЕНІҢ  
ДІНИ, САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ)

07.00.03.-Жалпы тарих

Тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін  
ұсынылған диссертацияның  
АВТОРЕФЕРАТЫ

HHZh

Қазақстан Республикасы  
Алматы  
2002

Жұмыс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті жанындағы түркология ғылыми-зерттеу институтында орындалды

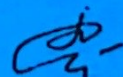
- Ғылыми жетекшісі** - тарих ғылымдарының докторы, профессор Сыздықов С.М.
- Ресми оппоненттер**
- тарих ғылымдарының докторы, профессор Аманжолов. К.Р.
  - тарих ғылымдарының докторы, доцент Мұхаметханұлы. Н.
- Жетекші ұйым** - Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі Абай атындағы Алматы Мемлекеттік университетінің жалпы тарих кафедрасы.

Диссертация 2003 жылы 17 қаңтарда сағ 14-00 әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің (480121, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71) жанындағы тарих ғылымдарының докторы дәрежесін беру жөніндегі Д14.А.01.26..Диссертациялық кеңестің мәжілісінде қорғалады.

Диссертация мәтінімен әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің кітапханасында танысуға болады.

Автореферат 2002 жылы 14 желтоқсанда таратылды.

Диссертациялық кеңестің ғалым хатшысы,  
тарих ғылымдарының докторы, профессор



Омарбеков. Т.О.



## ЖҰМЫСТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

**Зерттеудің өзектілігі.** Орта ғасырлар мен қазіргі заманымыз аралығында бірнеше ғасырлар өтіп, сол дәуірлердегі тарихи оқиғалар мен саяси үрдістер ауылы алыстағанмен, оның салдарлары әлі де аса маңызды. XI-XIV ғ.ғ. Орталық Азия мен Қазақстан территориясын мекендеген түркі тайпаларының Аббас халифаты иелігіндегі жерлерді жаулап алуы да осы аймақтың саяси-экономикалық, мәдени өмірінде айтарлықтай із қалдырды. Жергілікті бытыраңқы мемлекеттерді бір орталыққа бағындырған түркілер ең алдымен, араб жаулап алуының нәтижесінде мұсылман әлемінде орын алып, кейін үзіліп қалған интеграциялық процестерді одап әрі қайта жалғастырды. Мұсылман әлемінде мемлекеттерін құрған түркілер, халифат билеушілерінің дінбұзарлығы және оның қол астындағы халықтың әлеуметтік-саяси ақуалына теріс әсер етуі салдарынан рухани наразылықтар ретінде пайда болған әр түрлі діни ағымдардың саяси әрекетіне тосқауыл болды. Селжүктер жаулап алулары қарсаңында исламның негізгі мұраттарынан айнақтаған діни ағымдар күш алып, тіпті, өз антиисламдық идеяларын басшылыққа ала отырып бірнеше мемлекеттер құрған болатын (карматтар, исмаилшылар).

Сонымен бірге, түркілер ислам мемлекетінің сыртқы жаулары— Византия империясы, крестшілер, шығыстағы христиандар тіреті— грузин-армян патшаларының халифат иелігіне ауық-ауық ұйымдастырып отырған әскери жорықтарының бетін қайтарып, ислам әлемін сыртқы жаулардан қорғаушы роліне де ие болды.

Ирандағы XIII-XIV ғасырларда моңғол-түркі көшпенділері орнатқан Ильхан-Хулагулер билігі де ислам интеграциясының дамуына, ислам құндылықтарының сақталуына, мұсылман әлемінің біртұтастығының беріктігіне айтарлықтай әсер етті.

Алайда, нақты тарихи дәлелдерге қарамастан осы мәселені зерттеушілердің пікірлеріндегі бір ауыздылықтың болмауынан әлі де түркілер мұсылман әлемінің саяси-мәдени тарихында өздеріне лайықты орнын ала алмай отыр. Кеңестік дәуірде негізі қаланған исламға теріс көзқарас осы түркілердің бүгінгі ұрпақтары, дүниежүзілік ислам өркениеті мұраларынан қол үздіруге итермеледі.

Тәуелсіздікке қол жеткізумен халқымыздың мәдени мұраларын жинақтап, зерттеудің оңтайлы мүмкіндігіне ие болып отырғанымыз шындық. Осы орайда халқымыздың мәдениеті мен өркениетіне қатысты осындай мұралардың дені олар билік құрған Иран мен ислам әлемінде молынан кездестіріп отырмыз. Дегенмен, бұл мұраларға ортақтығымызды білдіріп, ісмен оларды терең зерттеусіз мүмкін емес. Міне, сондықтан да Түркістан даласында пайда болған көшпенділердің материалдық мәдениет нұсқаларының, мәдени құндылықтары мен дүниетанымдық мұраларының жекелеген элементтерінің олардың өздерімен басып алынған жерлерге, оның ішінде Иранға енуін көрсету аса өзекті болып отыр.

\* Ғылыми ортада Шыңғысхан әскерінің түркілік тегінің толық мойындалмауы себепті екі этноним жұмыс барысында осылайша бірлесіп беріліп отыр.



Диссертациялық зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мәселеге қатысты көкейтесті мәселелерді дәйектеп, дәлелдеу сол дәуірлердегі түркілердің дүниетанымына терең талдау жасаусыз күрделі болып қала береді. Осы орайда зерттеушілер тарапынан жеткілікті түрде зерттелмей, назардан тыс қалған түркілер дүниетанымының ислам дінімен рухани байланысы арқылы түркілердің ислам өркениеті мен тарихындағы алар орнын анықтау—жұмыстың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады.

Кеңес дәуірі кезеңінде белсенді жүргізілген исламды шеттету саясаты халқымыздың рухани болмысына айтарлықтай нұқсан келтіріп, ислам дінінің қазақ тарихындағы орыны мен маңызын жоққа шығаруға тырысты. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев "Қазақтардың бүкіл тарихы, әсіресе дін тарихы өлтіре сынға алынды.....Халықтың бойындағы діни сезімді аластай отырып, тоталитаризм осымен қатарлас тағы бір мәселені шешуге – жаңағы зорлықтан пайда болған "бос кеңістікке" өзінің сірескен үлгілерін тықпалауға тырысты. Діни сенімді осылайша күшпен аластаймынша, мемлекеттің үйірсек идеологиясын ойдағыдай орналастыру мүмкін емес еді" деп, ислам дінінің мансұқталу себебін дұрыс көрсеткен болатын /1,2346/. Осыған орай, жас тәуелсіз еліміздің тарихи құндылықтарын қайта түгендеп, тарихи ақиқаттарды қайта қалпына келтіру де зерттеу мақсаты болып табылады. Орта ғасырлардағы Ирандағы діни, саяси мәдени өміріндегі түркілердің тарихи маңызын анықтау осы мақсаттардың негізгісі болып табылады. Осы мақсаттарды орындау үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Түркілердің ислам дінін қабылдау ерекшелігін олардың дәстүрлі дүниетанымымен байланыстыра қарау;

- Ирандағы түркілер жаулап алулары қарсаңындағы саяси-діни ақуалға терең талдау жасау;

- Иранды жаулап алушы түркілердің этникалық негізіне талдау жасау;

- XI-XIII ғ. Иранды жаулап алушы түркілердің Иран мен ислам әлемінің ішкі-сыртқы саяси жағдайының нығайтуына тигізген әсерін көрсету;

- Түркілердің Иран мен ислам әлемін жаулап алуларынан соңғы осы аймақтағы саяси-діни ақуалдағы өзгерістерді көрсету;

- Ирандағы түркілер билігінің құлдырау себебін көрсету;

- Ирандағы түркілер билігі кезіндегі мәдениет пен руханият саласындағы өзгерістерді көрсету кезінде оны, түркілер дүниетанымымен байланыстыра қарау;

**Тақырыптың зерттелу деңгейі.** Негізінен зерттеушілерді олардың осы мәселеге ғылыми көзқарастарына байланысты үш топқа бөліп қарауға болады. Біріншілері, түркілердің ислам әлемі тарихындағы орнын мүлде жоққа шығарады. Мұндай зерттеушілердің қатарына батыс ғалымдары А.Мюллер, Г.Э.Грюнбаумды жатқызуға болады. Мысалы, А.Мюллер өзінің "История ислама с основания до новейших времен" атты еңбегінде "Түркілер газнауилердің пайда болуы мен хорезмшахтың өліміне дейінгі аралықтағы адамзат тарихында айтарлықтай ештеңе жасаған жоқ. Ислам әлемінде қандай да бір бағалы мемлекеттік және заң шығарушы мекеме, жаңа бір діни ағым немесе діни түсінік, ешбір ғылыми еңбек өкелмеді. Өнер саласында да ешбір жаңалық жасалмады—олардың қолынан тек атқа



міну мен бас кесу ғана келді" /2,2096/ дейді. Г.Э. Грюнебаум да түркілердің ислам тарихындағы маңызына күдікпен қарайды /3,1156/. Көпес тарихшылары В.А.Гордиевский, Б.Н.Заходер, Л.А.Семенова да осы пікірдегі көзқарастарын білдірді. В.А.Гордиевский өзінің "Таңдамалы шығармаларының" түркілерге қатысты бөлімінде түркілердің исламға жаң-тәнімен қызмет етуінің мүмкін еместігін олардың исламды сырттай ғана қабылдағанымен түсіндіріп "дін фанатизм оларға жат, қозғалыстың негізгі себебі саяси-экономикалық болды" /4,1976/ дейді. Осыған жақын пікірді Л.А.Семенова /5/да білдірді. Соңғысының айтуына "түркілер тобыры жеребе бойынша барған жерінің құдайын өздеріне таңып алды. Басқана айтқанда, дін таңдау мәселесі ең бастап-ақ оғыздар үшін өзекті болмады— бұл олардың жетекшілерінің нақты саяси қажеттілігіне сәйкес орындалды" /5,2486/.

Ал, тағы бір ирандық зерттеуші Сириус Язди бұлардан да асып түседі. "Бұл жаулап алушылар (түркілер-Ж.Ж.) өте бейшара халық болды, не бір білімге, не мәдениетке, не кітапқа ие болмады. Тілдері өте қарабайыр, сөздері аз, тек күнделікті сөйлесуге пайдаланатын сөздерге ғана ие болды. Рауһанибек деген біреу Иранға саяхат жасап, бұл жерде кездестірген тарихи ескерткіштерден түркілік рухты кездестіреді. Зенджандан Сұлтанья меншігі мен Тәбриздегі Кабуд меншігі күмбездерін түркілерге теліп. Егер бұл ескерткіштер моңғол мен түркі рухына тола болса, онда осындай шығармалар неге олардың тарихи отандары—Моңғолияда салынбаған" деп түркілер өркениетіне сенімсіздікпен қарайды /6,236/.

Ал, екінші пікірдегілер түркілердің мұсылман тарихындағы орынына ерекше мән беріп, олардың шын мәніндегі исламға жасаған қызметтерін дұрыс бағалайды. Осы деңгейдегі зерттеушілердің қатарына Г.Лейзер, Дж.Гильберт, С.Лень-Пул, В.В.Бартольд, К.Босворт, Б.Шулер, Э.Лэмбтон, Д.Морган, З.Валиди Тоған, /7,8,36/ т.б. сияқты ғалымдар еңбектерін жатқызуға болады. Түркілер дәуіріндегі дін ақуал жайлы С.Лень-Пул өзінің "Мусульманские династии" атты зерттеуінде "селжүктер жабайы жүрегімен ыңғы-шыңғысымен исламды қабылдап, ірін құлағалы тұрған мемлекетті қайта тірілтуге келін, шынында да оған жаңа өмір әкелді" дейді /7,1586/. К.Босворт та өз кезегінде мұсылман тарихындағы түркілер роліне жоғары баға береді. К.Босворт "Түркілер шын ниетпен исламды қабылдап, олардың шамандық қалдықтары суфилик ордендерде көрініс тапты. Олар белсенді түрде сунизмнің ханафиттік бағытын ұстады. Мұсылман әлемін шииттік бұйлердің (Ирандағы X-XI ғасырда пайда болып түлденген мемлекет) қауіпін күтқарды. Сирия, Палестина және Қасиетті қалаларды мұсылман әлеміне қайта қосты. Исмаилшы фатимилерге, исмаилшыларға қарсы болды. Түркілер бұл ағым исламды іштен шірітетін іріткі екеніне сенімді болды" /8,3286/.

Бұл пікірді жақтаушыларға түрік тарихшылары З.В.Тоған, Кафесоглу, О.Асланана, О.Тұранды /14/ т.б. жатқызуға болады. Олар орта ғасырларда түркі билеушілерінің қол астында болған аймақтардағы саяси, мәдени бағыттардағы ілгерілеушіліктерді дұрыс байқағанымен, Түркістан көшпелілерінің дәстүрлі мәдениетімен таныстықтың аздығы олардың бағал ғылыми шешімдер қабылдауын тежейді.



Үшінші топқа жататын зерттеушілер Иран мен ислам әлемінің саяси тарихындағы жетістіктеріндегі және ислам өркениетінің құрылуындағы түркілер маңызын теріске шығармайды. Дегенмен, олар мұның басты себебін түркілердің дүниетанымдық-рухани ерекшеліктерімен байланыстырмай, олардың билігі тұсындағы қолайлы саяси-экономикалық ақуалмен немесе олардың парсы уәзірлерінің жеке бас қасиеттері арқылы түсіндіруге тырысады. Мысалы, ирандық Зарринкуб сияқты кейбір зерттеушілер, "Осындай ұлап байтақ жердегі өркениетке әр түрлі—еврей, грек, үнді, ирандық, түркілік, тінгі, қытайлық мәдениеттің де әсері болды. Осы өркениеттің әлемдік болуына әр түрлі ұлт өкілдерінің белсене қатысуының тікелей әсері бар", деп, ислам өркениетінің сол дәуірлердегі әр түрлі халықтардың ортақ игілігі екендігін көрсеткенмен, осы халықтардың іргелі мәдениетімен таныстықтың әлсіздігінен нақты неідей әсерлері болғанын ашып көрсете алмады /9,296/.

Шынында, кейінгі пікірді қолдаушылар түркілердің орта ғасырдағы мұсылман әлемі тарихындағы алар лайықты орынның көрсете білгенмен оның себебін түсіндіре алмай отыр. Исламды қабылдағанға дейін әртүрлі діни нанымдарды ұстанған түркілердің кенеттен ислам жауынгерлері болып шыға келуі расында олардың таңданысын тудырады. Бұл таңданыс олардың түркілер қозғалысына тек саяси-экономикалық рең беріп, негізгі-діни сипатына жеткілікті дәрежеде назар аудармауынан туды. Ал мұның мәнісі түсінікті—түркілердің рухани өмірінің тарихымен үстірт таныс шет елдік тарихшы-зерттеушілер көп нәрсеге жете мән бермеді.

Американдық ғалым Натан Лайттың мойындауына: "Аз топтарға қатысты тарихи зерттеулер көбінесе жетімсіздікпен жазылды. Зерттеулерге аз топтардың өкілдерінің қатысуы шектелді. Билеуші көпшілік ұлттың алдыңғы қатарлы зерттеушілерінің еңбектері қайнаркөздердің негізіне айналып, ашылық топтардың идеялары мен мотивтері сирек талқыланды" /10,36/. Міне, сондықтан да "алдыңғы қатарлы" зерттеушілер үшін көпшіліктердің тарихының көп мәселелері түсініксіз күйінде қалды да олардың өздігінен шешуге тырысқан талпыныстары өзімшілдікпен бұрмаланып, өрескел қателіктерге жол берілді.

Түркілердің XI-XIII ғасырлардағы Иранды жаулап алулары жайлы зерттеу еңбектеріне келсек, бұл салада И.Петрушевскийдің "Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов", Р.А.Гусейновтың "Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI-XII вв.", М.А.Лордкипанидзең "История Грузии XI-нач. XIII вв.", Р.А.Гусейновтың "Иракские сельджукиды, ильдегизиды и Закавказье" атты еңбектерді атауға болады. Аты аталған ғалымдар араб-парсы қайнаркөздерін пайдаланып орта ғасырлардағы мұсылман әлеміндегі түркілік мемлекеттік ұйымдардың тарихы бойынша біраз зерттеу еңбектерін жазды. Дегенмен, түркі және ислам тарихына деген кеңестік саяси-идеологиялық көзқарастың шектелген шеңберінен шыға алмаған олар, түркілердің орта ғасырлық Кіші Азия мен Таяу Шығыс мемлекеттерінің ислам тарихындағы алар орынның мен діни маңызын ашып көрсетпеді.

Осы тақырыпта қалам тартқан ирандық тарихшылар туралы да осыны айтуға болады. Абдол Али Дастгейбтың "Худжумэ ордуйэ моғул бэ Иран", М.Дж.Машкурдың "Торихе Иронзамин", Азизолла Бейаттың "Тарихэ Иран



аз зохурэ эслам та дэйоламэ", Реза Эсфаханидың "Иран аз зардонг та киомхай ирани", А.Басанидың "Дин дар охдэ моғул" атты зерттеулері мазмұны жағынан кеңестік авторлар еңбектерімен сарындас болып келеді. Жалпы алғанда, Түркістан түркілерінің Иранды жаулап алулары жайлы кеңес және ирандық зерттеулерден бір сарындылықты байқауға болады. Тіпті, бұл зерттеулер өздерінің мақсаты мен мазмұны жағынан бір-біріне өте ұқсас—екеуі де түркі-моңғол халықтарының Иранды жаулап алуларынан тек жашай қырып жою, бақытсыздық пен елдің саяси-экономикалық және мәдени құлдырауын ғана көре алады.

Дегенмен де кейбір зерттеушілер еңбегінен түркілер билігі кезіндегі Ирандағы саяси-діни ақуалдың өзгеруіне жаңаша көзқарасты байқауға болады. Әсіресе, Б.Шпулердің "Тарихэ моғул дар Иран", Ширин Байанидың "Иран дар бархурд бо моғул", К.Босворттың "Тарихэ сиоси ва лудмонизэ Иран", атты зерттеу еңбектері мәселеге әділетті түрде баға беруге тырысқан.

Түркілер билігі кезіндегі Ирандағы мәдени ақуалдың қалыптасуы мен дамуы жайлы еңбектердің ирандық авторлар жазған бөлігі көбінесе біржақты кетіп, Ирандағы ирандық емес мәдениетті көзге ілмеуге тырысады. Бұл әсіресе, Мұхаммад Юсуф Кйанидың "Ма'моризэ Иран. Ислам дәуірі", Ғоламхусейн Но'йдың "Ұлттық дүниетаным және Иран сәулетіндегі өмірлік қасиеттер", Зейдан Джоржидің "Тарихэ тамалдонэ эслам" атты зерттеулерінде анық байқалады.

Ал, осы төңіректе зерттеу жүргізген басқа шетелдік ғалымдардың дені түркілер дәуіріндегі Ирандағы ислам оркениетінен көшпенді-түркі мәдениетінің сарынын анық байқайды. Осындай ғалымдар тобына Дж. Хуг, Дональд. Н. Вильбер, П. Палюлези сияқты зерттеушілерді жатқызуға болады.

Алайда, бұл зерттеушілер де түркілік дәстүрлі мәдениетпен етене таныс болмағандықтан ислам мен иран мәдениетіндегі көшпенділік сарындарды үзілді-кесілді түрде түркілерге тели алмады.

Зерттеуде қазіргі заманғы иран тарихшыларының орта ғасырлық араб-парсы деректеріне сүйене отырып жазған еңбектерін бірінші топқа жатқызуға болады. Түркілер қозғалысы қарсаңындағы Иран жайлы мәліметтердің кейбірі Реза Эсфаханидің "Иран аз зардонг то киомхой ирани", А.Баяттың "Тарихе Иран аз зохуре ислам то дейломэ" алынды. Ал XI-XIII ғғ. түркілердің Иранды жаулап алулары жайлы деректер М.Дж.Машкурдың "Тарихе иран замин", Абдол Әли Дастгейбтің "Худжуме ордуй моғул бе Иран", Э.Ангианидің "Тарихе моғул" еңбектеріндегі мәліметтермен салыстырылады.

XI-XIII ғғ. Иранды жаулап алушы түркілердің осы аймақтағы саяси-мәдени және діни мұралары жайлы мәліметтер ирандық зерттеушілер Ширин Баянидің "Иран дар бар хурд бо моғул", А.Басанидің "Дин дар охде моғул" және "Дин дар охде салжуки", С.Сафаның "A history of the islamic era", М.Кианидің "Тарихе хонаре ма'марие ислами", И.Зарринкубтың "Карнамейс ислами" атты зерттеулеріне сыни көзқарастар ретінде алынды.

Аталмыш тақырыптар бойынша зерттеулер жүргізген кеңес дәуірі ғалымдарының тарихнамалық еңбектерін жатқызуға болады. Кеңестік



зерттеушілер В.В.Бартольдтың, С.Г.Агалжановтың, Р.Гусейнов, И.Петрушевский, З.Буниятов, С.Г.Феодоров-Давыдов, т.б. сияқты ғалымдардың да аталмыш тақырыптар бойынша жазған еңбектеріне ұсынылып отырған зерттеуде біршама сілтемелер жасалды.

Зерттеуде батыс зерттеушілерінің Ирандағы түркілік билік кезіндегі мәдени мұралары жайлы археологиялық, этнографиялық және деректанушылық зерттеулері де кеңінен пайдаланылды. Бұл орайда К.Босворт, Н.Вильбер, Дж.Хуг, Б.Шпулер, Э.Кунель, Дж.Поп, Г.Лейзер, Дж.Гильберт, Э.Лэмбтон, З.Джоржи, Д.Морган сияқты зерттеушілердің еңбектерін бөле айтуға болады.

Еңбекте сондай-ақ, қазақтың көрнекті зерттеушілерінің археологиялық, этнографиялық және тарихнамалық зерттеулері кеңінен пайдаланылды. О.Жәнібесков, Ә.Марғұлан, Б.Т.Тұяқбасва, М.Мендікұлов, К.Байпақов, Ә.Төлеубаев, т.б. сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі түркілердің рухани-материалдық мәдениеті жайлы мәліметтері, М.С. Орынбеков, Р.М.Мұстафина, Н.Д.Нұртазина, А.Ғалиев, т.б. сияқты зерттеушілердің жұмыстарынан түркілердің дәстүрлі дүниетанымы жайлы пікірлері, сондай-ақ Қ.Т.Жұмағұловтың еңбектері ұлы қоныс аударулар қарсаңындағы көнегерман тайпалары мен Иран мен ислам әлемін жаулап алулары қарсаңындағы түркілер қоғамын салыстырулар кезінде кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ Б.Е.Көмсков, С.М.Ақынжанов, К.Р.Аманжолов, З.З.Жандарбек, А.Қалдырбаев, С.М.Сыздықов, С.Ә.Тортаев, С.Әбушәріп сияқты тарихшы ғалымдардың орта ғасырлық түркі мемлекеттерінің тарихы жайлы зерттеу еңбектеріндегі тұжырымдары да диссертация барысында кеңінен пайдаланылды.

Зерттеу барысында З.Валиди Тоған, Парлак, Тұран, Асланапа сияқты түрік зерттеушілерінің еңбектері де кеңінен пайдаланылды. Әсіресе, З.В.Тоғанның "Kırgan ve türkler", О.Асланананың "Turk sanatı", Т.Парлактың этнографиялық еңбектеріндегі мәліметтерге зерттеуде кеңінен орын берілді.

Зерттеудің деректік негізі. Зерттеу барысында бұған дейін пайдаланылған және әлі де отандық ғылыми айналысқа түсе қоймаған біршама еңбектер дереккөз ретінде кеңінен пайдаланылды. Диссертация мақсатына орай бұл дереккөздерге ретімен, тиімді түрде сілтемелер жасалынып, келтірілген деректер зерттеу талабына сай тұжырымдалды. Мысалы, орта ғасырлық анонимді автордың "Аджайб ад-дунйа" атты еңбегі, Иакубидің "Ал-Булданы", Истахридтің "Масолек ва мамолегі", Бирунидің шығармалары, Ибн Исхак Абусайедтің "Тарихэ Гардизи" мен М.Қашқаридің "Дивани лугат ат-турки" мен Плано Карпини, Гильома де Рубрук және Марко Полоның еңбектері XI-XIII ғ.ғ. түркілердің орналасуы, шаруашылығы мен мәдениеті, дүниетанымы туралы мол мәліметтер бере алды.

Дереккөздер ретінде негізінен ортағасырлық араб-парсы тарихшыларының еңбектері көбірек алынды. XI ғасырдағы Түркістан түркілерінің Иранды жаулап алуларына байланысты Садр ад-дин әл-Хусайнидің "Ахбар ад-даулат ас-салжукйа", Равандидің "Рахат ас-судур уа рауайе ас-сурур дар тарих ас-салжук", Насер Хосроудің "Сафар-намасы" сияқты дереккөз селжук топтарының қалыптасуы мен олардың алғашқы саяси белсенділігінің байқалуыны қатысты оқиғаларға талдау жасалғанда пайдаланылды.



XIII ғасырдағы моңғол-түркілердің жаулап алуларына байланысты мәселелер төңірегінде Рашид ад-диннің “Джами ат-тауарих”, Ата Мәлік Джувейнидің “Тарихе Джахангуша”, Хондмирдің “Тарихэ әл-Асир”, Шахаб ад-дин ан-Нисавидің “Сират Джалал ад-дин Минкбурни” т.б. сияқты кең танымал еңбектер мен қатар Афзал ад-дин Керманидің “Тарихе Керман”, Әбу әл-Хасан әл-Кашанидің “Тарихе Олжайту”, Хендушах ибн Санжар Нахджеванидің “Таджароб ас-салаф”, “Тарихе Адаб Сафа”, Ақсарайдың “Тарихе саложекә” сияқты отандық ғылыми айналымға түсе қоймаған дерек көздеріндегі мәліметтер кеңінен пайдаланды.

Осы орайда Афзал ад-дин Керманидің “Тарихе Керман” атты еңбегінде XII ғасырдағы селжүктер билігі кезіндегі Ирандағы саяси ақуалмен қатар селжүктер қол астындағы Орта Азия мен Қазақстандағы саяси оқиғалар турасында да мәліметтер бере алады. Әбу әл-Хасан әл-Кашанидің “Тарихе Олжайту” шығармасы да екінші ильхан Олжайтуға арналып, негізінен осы билеушінің тұсындағы Ирандағы саяси оқиғаларды қамти отырып, Алтын Ордамен қарым қатынасты суреттегенде ондағы саяси ақуал жайлы да мәліметтер бере кетеді.

**Зерттеудің методологиялық және теориялық негізі.** Бұл зерттеу жұмысында басты қолданылған әдіс—салыстыру, талдау және синтез әдістері болды. Зерттеу жұмысы негізінен тарихи принцип жүйесінде құрылымдық талдау және түйіндеу, тарихи-салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асты.

Иранның орта ғасырлық тарихы мен мәдениетін жаңаға көзқарас тұрғысынан саралау, қалыптасқан қазіргі кезеңдегі объективтік және сыншыл талдау мен сараптау принципі басты ұстанымда болды. Әдістемелік негізі тарихи-объективтілік және жүйелілік болып табылады. Диссертациядағы кейбір мәселелерді нақтылай түсу үшін проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдері қолданылды.

**Зерттеудің ғылыми жаңалықтары.** Зерттеудің ғылыми жаңалығы—ислам өркениетіндегі түркілік мәдениеттің айқын қолтаңбасын, орта ғасырлардағы ислам әлеміндегі діни-мәдени ақуалдың Орталық Азиядағы түркі тайпаларының енуімен өзгеруі тақырыбы түркілердің дүниетанымы мен наным сенімдері негізінде алғаш рет кең көлемде арнайы ғылыми зерттеудің объектісі болғандығы. Алғаш рет ислам өркениетіне түркілердің өз үлесін қосуы, ислам әлеміндегі оқиғаларға түркі-көшпенділердің белсене араласуы тек әлеуметтік-саяси себептермен ғана шектелмей, бұл құбылыстың заңдылықтары түркілердің төл мәдениеті және дүниетанымымен байланыстары жаңа жақты зерттелді. Сонымен жұмыстың жаңалығы ретінде мыналарды көрсетуге болады:

—түркілердің Тәңірілік сенімі мен ислам діні арасындағы рухани сабақтастық арқылы түркілердің исламды қабылдауының себептері түсіндірілді;

—түркілердің жаулап алулары қарсаңындағы ислам әлеміндегі орын алған саяси-әлеуметтік дағдарыстарға талдау жасалды;

—ислам әлеміндегі саяси-әлеуметтік дағдарыстар нәтижесінде орын алған халықтың наразылығы түркілердің басып алуларына оң ықпал жасағаны дәлелденеді;



—орта ғасырларда Иранға енген түркілердің этникалық құрылымына талдау жасалды;

—түркілердің Иранда құрған саяси билік жүйесінің аймақтағы саяси ақуалдың реттеуі, бір орталыққа бағындыруы, саяси жүйесі анағұрлым жетілген жаңа биліктің елде тәртіп орнатулары көрсетілді;

—бұған дейін ислам әлемінде мәдениеті төмен болып есептелген моңғол-түркілердің ислам өркениетіне қосқан үлесі көрсетілді;

—түркілердің ислам өркениетіне (ғылым, сәулет, қолөнер, т.б) қосқан төл үлестері көрсетілді;

**Зерттеудің хронологиялық шеңбері:** Түркістан түркілерінің Иранды жаулап алуларының діни, саяси және мәдени себеп-салдарларының хронологиялық шеңберін селжүк түркілерінің XI ғасырдың басында Түркістанның Сырдария өзенінің төменгі сағасынан жылжып, 1040 жылы Данданскан түбінде ғазна әскеріне соққы беруімен басталып, 1353 жылы соңғы ильхан Тұға Темір ханның қайтыс болуымен шектеледі. Зерттеу кезеңіндегі саяси оқиғаларға дұрыс баға беру мақсатында X ғасырдағы Иран мен Түркістанда орын алған саяси оқиғаларға талдау жасау мақсатымен бірінші тарауда хронологиялық шегіністер жасалады.

**Зерттеу нәтижелерінің қолданыстық маңызы.**

Диссертацияда Иранға енуші көшпенді түркі халықтарының діни наным-сенімдерінің исламмен қатысы терең қарастырылды, соның нәтижесінде түркілер дүниетанымының исламмен рухани тамырластығы анықталды. Бұл қазақ халқының исламмен тарихи тамырластық нәтижесінде біте қайнасуын көрсетіп, исламның қазақ дүниетанымының ажырағысыз бөлігі екенін дәлелдей түседі. Ал, бұл өз кезегінде, қазіргі кезде әлеуметтік ақуалды пайдаланып, өздерінің саяси мақсаттарына орай қазақ халқын өз дінінен шығарып, аластырушы шет елдік миссионерлердің әрекетіне ғылыми түрде тосқауыл қояды.

Бұған дейін түркілердің ислам әлеміне енуін тек саяси-әлеуметтік тұрғыдан қарастырылса, енді, тарихи дереккөздерге сүйене отырып, түркілердің ислам әлемін жаулап алудың діни аспектілері де ашылды. Бұл орта ғасырлық ислам әлемінде орын алған саяси оқиғаларға түркілердің белсене араласқандығын көрсетеді. Қазіргі кезеңде әлемдік халықаралық қатынастардың негізінде діни факторлардың жатқаны жасырын емес. Осындай жағдайда еліміздің ислам қауымдастығында орын алып жатқан саяси оқиғаларға белсене араласуына алғышарттар жасайды.

Адамзат тарихында маңызды орын алатын ислам өркениетіне түркі көшпенділері қосқан үлесі сарапталды. Осы арқылы олардың исламның мәдени тарихында алар орнына байланысты тарихи әділеттік қалпына келтіріліп, тарих беттеріндегі өздеріне лайықты орын айқындалды. Тәуелсіздігіміздің тарихи әділеттіктерді толық қалпына келтірмей баянсыз болатыны түсінікті жағдай. Ал, өздерінің мекен ету ортасынан тысқары аймақтарда дәстүрлі мәдениеттерінің әсерлерін молынан қалдырған түркілердің мәдени мұраларын зерттеп, иемдену осы тәуелсіздігімізді бекітіп қана қоймай, рухани-материалдық мәдениетімізді қалпына келтіруде баға жетпес маңызды қадамдар болары анық. Осы орайда, Ирандағы, қала берді ислам өркениетіндегі түркілік-көшпенділік мәдени әсерлерді зерттеу осы уақытқа дейінгі қалыптасқан түркілік өркениетке



комсына қараушылыққа қарсы негізді тосқауылдар қойып, осы салаларда жаңа зерттеулердің басталуына себепші болары анық.

Сондай-ақ зерттеу жұмысының деректері мен ғылыми материалдарын шығыстану, тарих және филология факультеттері мен діни медреселерде арнайы курстар оқытуда пайдалануға болады. Сонымен бірге, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдарын және ғылыми еңбектер даярлауда пайдалануға өз септігін тигізеді.

**Жұмыста дәйектелетін негізгі тұжырымдар.**

-Түркілер мен ирандықтардың исламға қатысын қайта қарап, дүниетанымдық талдау жасап, бұл арқылы екі халықтың ислам дінін қабылдау ерекшеліктерін қарастырады.

-Түркілер жаулап алулары қарсаңындағы Иран мен ислам әлеміндегі саяси жағдайға шынайы баға беріп, осы арқылы түркілердің жаулап алуларының маңызын ашып көрсетеді.

-Ирандағы XI-XIV ғ.ғ. түркі мемлекеттерінің орлеу, құлдырау себептерін объективті түрде көрсетіп, бұған дейін таптырауын болған себептерден өзгеше, жергілікті парсылық билік өкілдерінің де түркі мемлекеттерінің құлдырау процесін жеделдеткені көрсетіледі;

-Бұған дейін әділетсіз түрде сынға алынып келген моңғол-түркілердің Иранды жаулап алуларының жағымды сипаттары көрсетіліп, олардың билігінен қалған саяси, рухани және мәдени құндылықтарды талдап, дәйектеледі;

-Түркі билеушілері мен жауынгерлерінің моральдық кескін-келбеті айқындалып, бұрынғы қалыптасқан жағымсыз бейнелеріне қайшы дінишілдік, мәдениет пен әділет негіз болған маңызы нақты мәліметтермен дәлелденеді;

-Тілдік, рухани және дүниетанымдық сипаттарымен селжүктер – атабектер – моңғол-түркілер сабақтастығы дәлелденеді. Бұрынғыдай оларды жеке-дара топтар ретінде қарамай, біртұтас аймақтап шыққан, біртұтас этникалық топ ретінде қарау үрдісін қалыптастырады;

-Иран мен ислам әлеміндегі түркілер жасаған мәдени-рухани мұраларды әдеттегідей олардың ирандық уәзірлерінің жұмысының нәтижелері етіп қарастырмай, дәстүрлі түркі мәдениетінің жалғасы екенін дәлелдейді.

**Диссертацияның сыннан отуі.** Жұмыстың негізгі қорытындылары әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің әл-Фараби ғылыми орталығында (Алматы, қазан 2001ж), Қайнар университетінде (Алматы, қыркүйек, 2001ж) және М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінде (Шымкент, қараша 2001 ж.) өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларына ғылыми тезистер түрінде, сондай-ақ еліміздің ғылыми басылымдарына 7 ғылыми мақалалар түрінде ұсынылды.

**Диссертация құрылымы.** Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан және қосымшадан тұрады.

## ЖҰМЫСТЫҢ НЕГІЗГІ МАЗМҰНЫ

Түркілердің жаулап алулары қарсаңындағы Иран мен Түркістан атты бірінші тарауда X-XI ғғ. аталмыш аймақтардағы саяси-діни ақуалдарға талдау жасалады.



Түркілердің ортағасырлық Ирандағы тарихи маңызы олардың осы аймақтағы діни-саяси ақуалдарға әсер еткен іс-әрекеттерімен өлшенеді. Міне, сондықтан да салыстыра талдау мақсатында түркілер жаулап алулары қарсаңындағы Ирандағы саяси-діни ақуалдың қалыптасу деңгейін қайта електен өткізу осы тарау міндеті болады. Хронологиялық шегініске орын беріп, осы тарихи оқиғаларға шолу жасап кету және оның нәтижелерін келесі тараунадағы түркілер мекен ету аймағындағы ұқсас жағдаймен салыстыра қарастыру, зерттеуге арқау болар мәселелерді түсінікті етері даусыз. Сондықтан да, бұл тарауда ең алдымен ислам дінінің Иранға тарау ерекшеліктері, жаңа діннің келуімен байланысты Иранда орын алған саяси ақуал мәселелері сөз болады.

Жалпы, түркілердің Иранды жаулап алу қарсаңында Иранда өте күрделі діни-саяси ақуал қалыптасты. Оларды топтап көрсетер болсақ: 1) ислам діні мен оны таратушылардың ирандық көне дәстүрді ұстанушылар тарапынан айтарлықтай қарсылыққа ұшырауы; 2) ислам діні мен араб үстемдігіне наразылық ретінде бірнеше ұсақ мемлекеттердің пайда болып, саяси бытыраңқылыққа ұшырауы; 3) саяси-діни дағдарысқа қарсы тұрарлық күш – халифат билігінің осалдығы; 4) дәстүрлі исламға қайшы келетін діни ағымдардың пайда болуы және осының негізінде діни алауыздықтың өршуі; 5) ислам әлеміндегі сыртқы саяси дағдарыс.

Осы мәселелерді жеке-жеке талдау, кейінгі тарауларда түркілер жаулап алуларынан кейінгі осы ақуалдың өзгеріске түскенінің салыстыра талдау зерттеу мақсатының бір бөлігі болып табылады. Сонымен, Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбар қайтыс болған соң бір жылдан кейін оның бірінші орынбасары Әбу Бәкір кезінде сасанилік Иранды арабтардың жаулап алуы басталды. VIII-IX ғ.ғ. араб халифатының қол астындағы Иранда парсылардың біразы өз діндері—зороастризмге адалдығын сақтап, жасырын түрде, кейде ашықтап-ашық ескі нанымдарын дәріптей бергенмен де ел біртіндеп исламдана бастады.

Халықтың исламдануы географиялық жағдайларға да байланысты болды. Иранның орталығы мен батысы исламды ерте қабылдағанмен, елдің солтүстігі мен шығысы, оңтүстігі ұзақ уақыт зороастризм дініне адал болып қалып, жаңа дінге қарсы ымырасыз күрес жүргізді /11,536/. Сасанилік Иранның даңқын қайта әкелмекші болған ислам мен арабтарға қарсы ұлтшыл қозғалыстар етек алды. Иран түркілер жаулап алулары қарсаңында бірінен соң бірі тарих сахнасына шыққан осындай қозғалыстардың елді біртұтас азат ел етіп біріктіруге жасалған қадамдарына қарамастан және аббас халифтығының осалдығынан, бірнеше тәуелсіз бытыраңқы ұсақ мемлекеттер түрінде қала берді.

Түркілер келуі қарсаңындағы ислам қоғамы үшін ең өзекті мәселелердің бірі ол исламдағы әр түрлі діни ағымдар арасындағы алауыздықтар еді. Ислам пайғамбары (ғ.с.) қайтыс болған соң оның орынбасарларын тағайындау осы алауыздықтардың негізгі себепшісі болды. Діни ағымдардың күшірлік (еретикалық) идеологиясының күшеюі олардың қарулы жолмен өз мемлекеттерін құруға алып келді. Діни негізінде құрылған мемлекеттерге солтүстік Ирандағы селжүктердің алдында негізгі қалыптасып, олардың билігі кезінде құрылған (1090ж.) исмайлышылар мемлекеті мен Бахрейндегі карматтар мемлекетін атауға болады.



X ғасырдың аяғын ала ұлан байтақ араб халифатының сыртқы саясаты да дағдарысқа ұшырай бастады. Халифаттың ішкі осылдығын ұтымды пайдаланған Византия империясы бұрын мұсылмандар жаулап алған жерлерін қайтарып алып, енді ислам әлеміне тікелей қауіп төндіре бастады. Оқиғаның бұдан әрі өріс алуы халифат иелігіне ғана емес, ислам әлеміне, қала берді ислам дініне аса қауіпті еді. Алғашқы халифтар кезінде ислам әлеміне қосылған ұлан-байтақ иеліктер біртіндеп уыстан шыға бастады. Бұл процесс әсіресе, Византия империясының басына бірінен соң бірі келген қолбасшылар Никифор Фоку, Иоанна Цимисхия, Василий II Болгаровойцтың кезінде күшейе түсті. Осы еуропалық-христиандық тұлғалар кезінде мұсылмандардан Крит аралы, Кипр, Апенно, Масисса, Тарс қамалы, Хама мен Химс, Летакия, Антиохия тартып алынды. Христиандық мүдделерді желеу еткен армян-грузин патшаларының Иранның солтүстік аймақтарына қауіп де анық байқала бастады.

Ислам халифатының басшылығы ислам әлеміндегі сыртқы және ішкі дағдарысты реттеуге мүлдем дәрменсіздік танытты. Ислам әлеміндегі қалыптасқан қиын саяси-әлеуметтік жағдай бұл келеңсіздіктерді реттелуі сырттан келетін үшінші күштердің араласуысыз мүмкін емес екеніні байқатты.

Дәл осы кезде Түркістанның кең байтақ даласын мекендеген көшпенді түркілер, барлық күш-жігерлерімен, ешқандай да келергілерге қарамастан мұсылмандар иелігіне ұмтылды. Осы қозғалыстар қарсаңында көшпенділер өз аймақтарында түрлі этникалық сапырылыстарға түсті. Олар мал жайылымдары мен өрістеріне қажеттіліктердің осуі салдарынан өзара жауласуға душар болып, әлсіздері жеңіліс тауып, өз иеліктерін жеңімпаз қарсыластарына беруге мәжбүр болды да, табын-табын малдарына жаңа жайылымдар іздеп, салыстырмалы бос жатқан жерлерге жоңқилді. Сондай-ақ көшпенділермен арадағы сауданың дамуына байланысты маңызы өскен оңтүстіктегі қалаларға ие болуға бәсекелестік те түркі көшпенділерінің осы аймаққа ағылуына себеп болды /12,1216/. Салыстыру үшін айта кетуге болады, Еуропадағы Ұлы қоныс аударулар қарсаңында да Рим империясымен солтүстік арасындағы сауда қатынастарының герман тайпалары үшін маңызының айтарлықтай болғандығы белгілі /13,196/.

Түркілер аббас халифаты иелігіндегі Иранның солтүстік-шығысындағы Хорасанның шекаралас қалалары мен ауылдарына дүркін-дүркін шабуыл жасап отырды. X ғасырда оғыздарға қарсы саманилер тарапынан Джурджан, Дехистан, Ферара шекаралық бекіністері салынды. Хорасан мен гүз даласының аралығында қорғаныс сызығы пайда болды /14,226/. Дегенмен, бұл бекіністер түркілер тасқынын уақытша тоқтатқанмен, көшпенділерге түпкілікті қарсы тұра алмады.

XI ғасырдың бірінші жартысында Түркістан аймағынан шығып, ұзақ уақыт бойы гүлденген ғазнауи әулетіне соққы беріп, олардан Хорасанды тартып алған соң, аббасилер халифатының қол астындағы Иран жері мен бүкіл Кіші Азияны жаулап алған түркі халықтарының селжүк топтары осы аймақта өздерінің мемлекеттерін құрды. Селжүктердің жаңа аймақта саяси табыстарға жетуіне түркілерге тән жоғары әскери дайындықпен қатар, олардың осы аймаққа ислам әлемін дінің ішкі жаулары (карматтар мен исмайлышылар сияқты әр түрлі күпірлік ағымдар) мен сыртқы жаулардан (Византия империясы, крестшілер қозғалысы, грузин-армян патша-



лықтары) құтқарушылар ретінде келуі де оң ықпал жасады. Осы тарихи маңызды оқиғаға талдау жасаған зерттеушілер түрлі себептерге байланысты ислам әлемі үшін аса маңызды кезеңге саяси ренді көбірек беріп, саяси үрдістердің түркілердің дүниетанымымен сабақтастығын көзге ілмеді. Әсіресе, алғашқы селжүк билеушілерінің сол кездегі жалпы түркілік тазалыққа негізделген жоғары жеке моральдық қасиеттерінің, олардың өзінше, деспоттанған отырықшы билік дәстүрлерінің әсеріне ұшырай қоймаған билік жүйесінің алғашқы халифтер кезіндегі ислам қағидаларының талаптарына сәйкестігі олардың мұсылмандар арасындағы беделінің өсіп, түркілерді шын мәнінде ислам мен мұсылмандардың нағыз қорғанышы мен тірегі дәрежесіне жеткізді. Түркілердің саяси белсенділігінің артуы нәтижесінде батыстағы шекараның кішіреюі, есесіне шығыстағы халифат шекарасының түркілер белсенділігінің әсерінен кеңеюімен ұласты. Өздерінің дәстүрлі мекен ету ортасын тастап шығып, салыстырмалы түрде экономикалық-мәдени ерекшеліктерге ие отырықшылар аймағын жаулап алуларымен қатар, осы аймақтардағы діни-саяси ақуалға әсер ету стихиялы түрде іске асуы кұман тудырады. Шынында да тарихи деректерді талдау түркілердің саяси белсенділігінің себебі олардың ислам дінімен қатысына байланысты екендігін көрсетіп отыр. Түркі қоғамының исламдану үрдісінің ерекшеліктерін қайта електен өткізіп, түркілер – ислам әлемі, түркілік дүниетаным – ислам діні қатынастарын терең талдамаса зерттеуде мақсат етін қойылған мәселелердің түсініксіз болып, басы ашық күйінде қалатыны шұбасыз. Осы олқылықтардың орыннан толтыру мақсатында түркілердің ислам дінін қабылдау үрдісін қайта електен өткізу осы тарауна міндеті болып отыр.

Жалпы, түркілердің исламды қабылдауына бірнеше маңызды факторлардың тікелей қатысы болды. Бұл факторларды атап айтар болсақ олар: 1) географиялық фактор; 2) исламның түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен, әсіресе, Тәңірі сенімімен рухани сабақтастығы; 4) араб жаулап алулары мен соның нәтижесінде ислам миссионерлері мен ғұламаларының үгіт-насихат жұмыстары; 5) түркілердің билік жүйесі мен исламдағы басқару принципінің тамырластығы;

Орта ғасырлық араб саяхатшысы ибн Фадлан— "Егер түркі бір жамандыққа тап болса аспанға қарап "бір тенгри"—яғни, жалғыз құдай, дейді". Ол, "түркілердің мұсылмандарға жақындасу үшін "Алладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі" деген сөзін естідім"—олар Құран оқығанда ұйып тыңдайды" /15,1516/ деп жазды. Бірақ, олардың Алла тағалаға қатысын тарихшының айтқанындай, мұсылмандарға жақындауы үшін десек үлкен қателік болар еді. Мұның басты себебі Тәңірі мен Алла тағаланың мағыналық ұқсастығы мен жақындығы еді. Түркілердің жалғыз құдайға сенуі жайлы XIII ғасырдағы итальян саяхатшысы Плато Карпини да "Олар (моңғолдар) жалғыз құдайға сенеді.... Бірақ олар құдайына арнап мадақ пен мінажат жасамайды" /16,256/ дейді.

Жоғарыдағы деректерді талдай отырып бір мәселенің басын ашып алуға болады—түркілер жалғыз құдайға сеніп, тек Тәңір деп аталатын осы жалғыз Жаратушыдан қорғаныш іздеді. Түркілер Тәңіріні бүкіл әлемнің жаратушысы деп білді. Сол себепті жақсылық та, жаманшылық та бір Тәңірден деп білді. Осы орайда Құрандағы Алла Тағаланы мадақтауға



бағытталған "Түнді күндізге айналдырасың да, күндізді түнге айналдырасың", немесе "Өліден тіріні шығарып, тіріден өліні шығарасың, кімді қаласаң соған сансыз несібе бересің" деген аяттармен үндес көне түркі жазбаларының текстінен мына үзінділерді де мысалға келтіруге болады "Аспан менің әкем Ілтеріс қаған мен анам Ілбілге қатынды өз құдыретімен басқарып, оларды көкке көтеріп әкетті. Қағанға басқаруға мемлекет беретін аспан, мені түркі аты мен халқы жоғалмасын деп Қаған етті. Аспанның ырқымен түркілер жеңіске жетті" /17,596/. Тәңіріге табынатын моңғол тайпаларының ұғымынша да Аспан адамның барлық іс әрекетін көріп отырады, адам о дүниедегі болатын әділ соттан еш құтыла алмайды. Егер патша, халық, Аспан табиғатына қарама-қарсы бір іс істесе, онда бұған Аспанның жауабы ретінде таңғажайып бір кек қайтарылады /18,806/. Құранда бұл туралы "Сонда кім тозаңның түйіріндей салмақта жақсылық істеген болса, оны көреді. Ал, кімде-кім тозаң түйіріндей салмақта жамандық жасаса, оны да көреді" деп жазылған\*. Яғни, бұдан аспан - Тәңірі ұғымы тар мағынадағы материалдық аспан емес, исламдағы Алла Тағалла сияқты абсолюттік рух екенін байқау қиын емес. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымының ортасынан орын алатын Тәңірі сенімі мен исламның тамырластығы түркілердің басқа әлемдік діндерге қарағанда исламды шынайы қабылдауына себепкер болды.

ҮІІІ-ғғ. Түркістан жеріне исламның әртүрлі оппозициялық ағымдарының келуі, түркі халықтарының діни көзқарастарына түбегейлі өзгерістер әкелді. Бірақ, бұл процесс түркі халықтарының көне діни танымдарын түгелімен жойып жібере алған жоқ. Керісінше, олар бірін-бірі байытып, жаңа діни-философиялық көзқарастарды қалыптастырды. Ол өз кезегінде исламдық мәдениетке, әлемдік мәдениетке ірі серпілістер әкелді. /19,226/. Осы орайда, Н.Д.Нұртазинаның дұрыс пайымдағанындай тарихи-мәдениеттанушылық талдаулар орта ғасырлық христиан, манихей, буддизм, индуизм, конфуцилік сияқты діндердің жағымды әсерлеріне қарамастан исламнан басқалары түркі қоғамының қоғамдық-мәдени дамуында түбегейлі секіріс әкеле алмағанын көрсетеді /20,436/.

Түркілердің исламды қабылдауда табысты болуларына түркілердің билік жүйесі мен исламдағы басқару принципінің тамырластығы да әсер етпей қоймады. Исламның алғашқы кезеңдеріндегі әлі деспоттана қоймаған мемлекетті билеу жүйесі мағыналық жағынан түркілік дәстүрмен сабақтас болды. Біртұтас мемлекет билеушісі ретінде көшпенділер табиғатына да монархия мен деспотизм жат болды. Түркілер мемлекетті басқаруда биліктің сатылы-еншілес жүйесін пайдаланды. Л.Н.Гумилевтың айтуынша Мұған хан (553-572) кезінде түркілер тақты иеленудің осы жаңа жүйесін енгізді. Бұл жүйе бойынша кіші іні үлкен ағаға, ал немере аға немере туысқандарына тақты мұраға қалдырды /21,126/. Ханның жақын туыстары билікке құқылы болды. Яғни, тақ тек бір ғана жеке тұлға мен оның ұрпақтарының игілігі емес, мемлекетті басқаруға құқылы және оған керекті барлық талаптарға сай кандидаттардың тұтас бір тобының заңды игілігі болды. Ал олардың кандидатурасы "Жоғарғы Кеңес"—құрылтайда

\* Құран: Әли Ғыман: 26-аят;

\* Құран: 99 сүре, 6,7,8-аяттар;



талқыланып, тек мемлекет басқарушысына қажетті барлық талаптарға сай таңдаулылары ғана билікке ие болды. Билеушілікке кандидат моральдық талаптарға сай, физикалық жағынан күшті, денсаулығы берік болуы тиіс болды /22,986/. Исламдық билік жүйесі мен түркілердің дәстүрлі басқару жүйесіндегі сабақтастық түркі билеушілерінің жаңа дінге деген құрметін молайтты, бұл ұқсастықтан Тәңірінің талабына сай, өз дүниетанымдарына жақын дәстүрлі әділеттікті көрді. Әлсіреп, өзгеріске түсе бастаған дәстүрлі билік жүйесін қалыңқа келтіруші бірден-бір күш ретінде Құран жазбаларына үміт артты. Бұл үрдіс олардың ислам дінін қабылдаумен қатар жүрді.

Осылайша, түркілердің жаңа дінге қатысы ирандықтардың исламды қабылдауынан мүлде басқаша жағдайда орын алды. Исламның түркілер арасында кеңінен тарауының негізгі факторларына түркілердің дәстүрлі дүниетанымның жаңа дінмен дүниетанымдық ыңғайластығы да әсер етпей қоймады. Ислам келмей тұрып-ақ түркілердің жүрегінде исламның негізгі тіректерінің бірі—Тәңірі діні негізін салған жаңа дінмен мәндес қағидалар болды. Ислам дінінің жауынгерлік рухқа қолдау көрсетіп, дін үшін соғысты шарият бойынша заңдастыруы да әскери тума талантқа ие түркілер үшін қолайлы болды.

*XI-XIV ғғ. түркілер билігіндегі Иран атты екінші тарауда түркілердің жаулап алуларының діни, саяси сипаты мен салдарлары қарастырылады.*

Бұл тарауда бізге белгілі тарихи деректерді сараптай келе араб халифаты құрамындағы Иран жеріне Орта Азия түркілерінің жаулап алып қоныстануын негізінен үш кезеңі қаралады.

- 1) Селжүк-түркілері кезеңі;
- 2) Атабектер кезеңі;
- 3) Түркі - монғолдар кезеңі.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаттарында көрсеткеніміздей түркілердің билігі кезіндегі Ирандағы діни-саяси ақуалдағы оң өзгерістерді талдау осы тарауда сөз болады. Осыған қатысты бұл тарауда бірнеше мәселелер талданып, тұжырымдалады. 1) Түркілердің Ирандағы діни-саяси маңызын ашып, көрсету мақсатында мұсылман әлемінде түркілер мен оларды жаулап алуларына қатысты Құран-хадис мәліметтерін талдау; 2) Түркілер жаулап алуларының саяси салдарларының бірі ретінде Ирандағы ірілі ұсақты бытыраңқылықтың жойылуына әсері; 3) Ислам мен Иран әлемінің сыртқы саясатындағы дағдарысты ақуалдың өзгеруі; 4) Дәрменсіз халиф билігін шектеп, ислам әлеміне түркілер билігінің орнауы; 5) Дін алауыздықтарға шектеу қойылып, діни ағымдарға толық бақылау орнату.

Ислам әлемін түркілердің жаулап алуының діни сипат алуын біріншіден, олардың ислам әлемінде орын алған діни-саяси негіздегі саяси әлеуметтік дағдарысты шешудегі ықпалдары себепкер болса, екіншіден ислам әлемінде осы бір қиын саяси-әлеуметтік дағдарыстан шығу шығыстан келер түркі жауынгерлерінің ислам әлемін жаулап алулары өсе етеді деген сарындағы діни жазбалар да түрткі болды. X-XI ғасырдағы ислам әлемінің дін өкілдері үшін шығыстағы түркілер дінді құтқарушылар роліне ие болды. Ислам әлеміндегі саяси әлеуметтік ахуал сенушілерді



назарын Бағдадқа емес, исламда мемлекет пен мешіт одағының идеалын қалыптастырған, өздерін түгелдей дерлік тәуелсіз, бірақ халифаттың адал құлымыз деп жариялаған шығыстағы түркілерге ауды. Селжүктер кезіндегі түркілердің батысқа қозғалысы басталу қарсаңында осы қозғалыстың діни сипатқа ие болуына негіз болған факторлардың бірі, түркілердің батысқа қозғалысының алдын-ала болжайтын Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздан жеткен хадистер келтіріле бастады /23,216/.

Сыртқы, ішкі келеңсіздіктерден әбден қажып, халиф билігінің дәрменсіздігіне көздері жеткен мұсылмандар селжүктердің, тіпті моңғол-түркілердің жаулап алулары кезінде жат жерлік басқыншылардың жойқын шабуылына мойынсынып, бұны хадистерде уәде етілген Алла тағаланың өздеріне жіберген құтқарушылар ретінде қабылдады. Осы жаулап алушылардың қожыраған ислам әлемін ретке келтіріп, кінәлілерді жазалайтынына сенді.

Иранның XI ғасырдағы саяси-мәдени өмірінде терең із қалдырған түркілердің селжүктер оғыз түркімен тайпасының қынық тармағынан шықты. Дегенмен, осы топ төңірегіне топталған ру-тайпалар құрамынан да басқа да түркілік элементтер көптеп қатысты. Иран мен Кіші Азиядағы топонимикада қыпшақ, қаңлы, қарлық, этнонимдеріне қатысты атаулардың сақталуы осы пікірдің шындыққа жанасатынын көрсетеді.

XI ғасырдың алпысыншы жылдарында селжүктердің Закавказье мен Орта Азия, Қазақстан, Алдыңғы және Кіші Азияда жаңа жаулап алу толқыны басталды. Алп Арслан кезінде империя шегарасы Хотан аймағынан Хазар Дербенті мен Абхаз патшалығына дейін жетеді.

Түркілердің Иранды жаулап алуының ірі салдарларына христиан әлемінің осы дәуірде белсенді агрессиялық саясатын жүргізген армян-грузин патшалықтарының бірқатарының қауіпін сейілтп, олардың кейбірін ислам әлеміне қаратуы жатады /24,1876/.

Түркілердің Иранды жаулап алуларының тағы бір маңызды салдарларына осы аймақтарда тамырын тереңге жіберген күпірлік ағымдар, әсіресе исмайлшыларға қарсы күрестің белсенді жүргізілуімен байланысты. Түркілер қарсаңында Иранда исмайлшылар тым арыға кетіп, көсемдері Хасан ибн Сабахтың ұйымдастыруымен көтеріліс жасалып, Аламутта орталығы бар исмайлшылар мемлекетін құрды. Селжүк билеушілері исмайлшылардың мемлекет пен дінге келер қауіпін түсініп, бар күш жігерлерін олардың мемлекеттерін құлатуға жұмсады. Селжүктер исмайлшылар мемлекетін түпкілікті құлатуға шамасы келмесе де, осыдан кейін Аламуттағы исмайлшылар мемлекеті моңғол шапқыншылығына дейін аса қауіптілік байқатпады.

Түркілер мемлекетінің әлсіреуімен олардың түркілік рухтарының әлсіреп, ұлттық дағдарысқа ұшырауымен қатар жүрді. Түркілік тума адалдық үшінші ұрпақ кезінде-ақ парсыларға тән залымдық пен қулыққа ауысты. Кіші Азиялық селжүк сұлтандары ұйымдастырып отырған түркілік дәстүр, ұжымдық тамақ ішу-"шөлен", Мәлік шах кезінде қолданыстан шығарылып, бұл өз кезегінде көшпелі тайпалардың теріс реакциясын туғызды. "Қанқаш" (Кеңес-Ж.Ж) атты көшпенді ақсүйектердің жиыны сирек шақырылып, бұл кеңесу жүйесі "көне парсылық мемлекет теориясына" орын берді.



Түркілер жаулап алу кезінде Алдыңғы Азия халқының тығыз орналаспауы түркілердің өздерінің тілі, ұлтын сақтап қана қоймай аймақ халқының түркіленуіне де оң әсер етті. Түркілер билігі ислам әлемінде түрлі мемлекеттік институттардың пайда болуына алып келді. Селжүк мемлекетінде удж институты пайда болды. Жау ортасында орналасқан мемлекеттің шегаралас аймақтарын қорғау—удждардың басты тапсырмасы болды. Ол Алғаш рет VII ғасырда орхон эпиграфиялық жазуында “уч” формасында “қанат”, “фланг” мағынасында кездеседі. XI ғасырға дейін түркілік “соңы”, “шеті”, ұшы, үшкір, шыңы, мағынасына ие болса, XI ғасырдан бастап бұрынғы мағынасын сақтай отырып, шығыс қайнаркөздерінде шегаралық түркілерді атағанда қолданылды. Иран Азербайжанында уджға байланысты Уджар, Уджарлы, Уджан, Уджбулак, топонимдері кездеседі /25,146/.

Селжүк державасының құрылу процесінде тек алмасу ғана емес, жергілікті және көшпенділердің әкелген мемлекеттік басқару формасының синтезі қалыптасты. Оғыз тайпаларындағы бұрынғы атабек институты енді жаулап алынған елдердегі уәзірлер институтымен шендесті. Бұдан соң да түркі билеушілері атабектер атты басқару институтымен Иран жерін билеуді жалғастыра берді. Бастапқыда атабектер деп билеушінің мұрагерін тәрбиелеп, баптайтын тәжірибелі, көрген-түйгені мол кісіні атады. Кейінірек біртұтас империя құлаған соң атабек деп тәуелсіз билеушілерді атай бастады /26,616/.

Гәнжіде Ильдегиз (Елтеңіз) атабек (1140-1172) пен оның ұлы Палуан (1172-1186) Азербайжан атабектері биледі. Азербайжан атабектерінің негізін салушы Ильдегиз—қыпшақ текті ғұлам болды. Атабектер ислам әлемінің бір парасы болып табылатын өз иеліктерін ислам әлемін жаулап алуды мақсат тұтқан сыртқы жаулардан аянбай қорғады. Ильдегизге Багдад пен оның айналасынан басқа, Азербайжан, Арран, Ширван, ал-Джабил елі, Ирак, Хамадан, Гилян, Мазендеран, Исфахан, Рей, Хилат, Фарс, Хузистан, Мосул, Керман билеушілері бағынды.

Ильдегиз күш-қайраты мен табандылығы арқасында сұлтан билігінің беделін шебер пайдаланып, атабек дәрежесін оның қорғаушысы дәрежесіне көтерді. Ильдегиздің абайлаушылық сыртқы саясаты оның ірі саяси қайраткер екенін көрсетеді. Ол өзінің дәрежесін уақытша алдамшы табыстар үшін емес, өз әулетінің иеліктерінің көбеюі үшін, орталықтың билігінің күшеюі үшін жұмсады. Атабектер ислам әлемінің бір парасы болып табылатын өз иеліктерін ислам әлемін жаулап алуды мақсат тұтқан сыртқы жаулардан аянбай қорғады.

XIII ғасырдағы түркі-моңғолдар жаулап алуы қарсаңындағы Иран мен Кіші Азиядағы саяси ақуал мынадай болды: исмайлылар әкімі зинақорлық жолында, халиф зұлымдық пен қастандық жолында, жергілікті әкімдер өзара қырқыста болды /27,3436/.

Бұл кезде Иранның ішкі діни ақуал да мәз емес еді. Алғашқы селжүк билеушілері тұсындағы сунниттер мен шииттер арасындағы қақтығыстар енді сунниттердің мазхабтары арасындағы жанжалдарға ұласты. Иранның бірқатар қалаларында XII ғас. ортасында XIII ғас. басында билікке екі суннит мазхабы шафиилер мен ханифилер таласты.



Бірқатар дереккөздер моңғолдарды түркілерге теліп, моңғол-түркілердің Иранды басып алуды бастаған кезде де жергілікті халық олардың түркілер екендігіне шүбәсіз сенді.

Шыңғысханның басқа аймақтарға жорығы мақсатты болды. Көне түркі империясын қайта қалпына келтіру, халықаралық сауда жолдарына бақылау орнату осы мақсаттардың негізгілері болды. Шыңғысхан әу бастан-ақ әскери жорықтарының жемісті болуы үшін қолдағы бар мүмкіншіліктерді тиімді пайдалана білді.—түркілердің көне қарсыласы Иран мен парсы-тәжіктік мәдениет сонау Афрасияб тұсынан бері талай мәрте түркілердің шабуылдарын бастан кешсе де дәстүрлі Иран-Түран шегарасы болып табылатын Амудариядан әрі өтіп, енді жалдамалы түркілерді өздеріне одақтас ете, түркілер еліне ішкерілей ене бастады. Моңғол шапқыншылығының алдында түркі, ең алдымен қыпшақ элементтері Орта Азияға енуі күшейді. Бұл хорезмшах армиясындағы қыпшақ контингенттері еді. Хорезмнің түркіленуінің күшейе түсуіне көп әсер етті. XII ғ. ортасы мен XIII ғ. басында шығыстан қара қытай, қарлық т.б. Ертіс маңайы мен Жетісудан түркілер ағыны кіре бастаған болатын. Уақыт өте келе жаңа жерлерге келген түркілер өздерінің түркілік тегінен алшақтап, отырықшы мәдениетті бойларына сіңіруі заңды құбылыс. Олар өздерінің түркілік тегін сақтай білгенімен, бәрібір көне түркілік рухтың бірден-бір мұрагерлері—Орталық Азиядан келуші моңғол-түркілерге қарағанда, парсы-соғдылық мәдениеттің элементтерін бойларына сіңіріп үлгеріп, отырықшы дәстүр мен төл дәстүрдің синтезін қалыптастырып, өзгеріске ұшырай бастаған болатын /28,196/.

Көне түркі империясын қалпына келтірумен бір мезгілде, сауда жолдарының дені отетін ислам елдерін жаулап алуды өз жоспарына кіргізген Шыңғысхан сауда керуенін жасақтап Отырарға жөнелтеді. Керуен мақсатты жеріне жеткенде топалып, керуен мүшелері түгел өлтірілді. Түркі империясын қайта құруда хорезмшахтардың жалдамалы түркілерге сүйене отырып, барынша қарсылық көрсетерін пайымдаған Шыңғысхан үшін хорезмшахтың өкілінің бұл саяси көрегенсіздіктері ыңғайлы саяси ақуал қалыптастырды. Шыңғысхан әуелі өзінің көршілестерін, содан соң мұсылман иеліктерін жаулап алу жоспарын іске асыра бастады /29,2166/ Моңғолдардың табысты жорығына жаулап алушы аймақтардағы діни ақуал да шешуші роль атқарды. Әсіресе, Шығыс Түркістанда Күшлі ханның мұсылмандарды қудалауы діни сенімді аса қадірлейтін Шыңғысханның осы аймаққа жорығын сәтті ете түсті.

Түркі-моңғолдардың Иранды жаулап алуларына және бұл жерде жергілікті мұсылмандардың мүдделеріне сәйкес салыстырмалы ұзақ мерзімге өз биліктерін орнатуларына олардың дүниетанымдық көзқарастарының әсері болғандығы сөзсіз. Шыңғысхан жорығының бас айналдырар табыстарға жетуіне, біздіңше, моңғол-түркі жауынгерлерінің олардың дүниетанымымен байланысты берік рух пен діншілдіктері себеп болған сияқты. Көрнекті орыс философ-тарихшысы Н.Трубецкойдың дұрыс байқағанындай “.....Шыңғысхан мемлекетінің тағы бір маңызды ерекшелігі ол осы мемлекеттегі дін жағдайына байланысты. Терең діни сенімге ие бола отырып, өзінің жеке басын Жаратушымен байланыстыра отырып, Ұлы Хан бұл қасиетті өзіне бағынышты тобырдан да көргісі келді.



Өз борышын қорқынышсыз, бұлжытпай орындау үшін жауынгер сенімді түрде теориялық жағынан емес, интуитивті түрде жап-төнімен тағдырының әлемдегі басқа да адамдардың тағдыры сияқты жеке адамның қолында емес, мәңгі биік, талқылауға келмейтін Құдай қолында екендігіне сену аса маңызды болды. Тәртінгі жауынгер өз бастығына сөзсіз бағынады. Бірақ, ол өзіне деген құрметті де аяқ асты етпейді. Ол іс жүзінде материалды, дүнияуи байлық пен жалған панысқа бас ұратын құлдық психологиядан ада еді. Шыңғысхан да өз қағандығындағы осындай шынайы діншіл жауынгерлерін бағалай білді" - деп түйіндейді. Моңғол-түркілердің дүниетанымына бұдан артық баға беруге болмас. Дәл осы діншілдік олардың ислам әлеміндегі саяси жеңістеріне себепші болды. Дегенмен Н.Трубецкой қалай болғанда да моңғол-түркілердің қандай нанымда болғандығын айтпай, мәселені ашық қалдырады - "...Ол өз бағыныштыларына догматикалық, дәстүрлермен әдептелген қандай да бір дінді күштеп таңбады. Міне, сондықтан да оның мемлекетінде ресми дін болмады. Ал, өзі қарапайым дін-шамандықты ұстанып, соған сенді" /30,2366/. Оның қарапайым сенім деп аса назар аудармай отырған осы "шамандық" - Тәңірі діні олардың империясында басқа әлемдік діндермен қақтығысқа келмей, қатар дамып, идеялық жағынан бір-біріні толықтыруға септігін тигізді. Басқана айтқанда, олардың Тәңірі сенімі басқа әлемдік діндерді өне бойына қатар орналастыра алатын терең де, мықты іргетас болды. Бірақ, ұзақ уақытқы идеологиялық үрдістер барысында Тәңірі сенімімен идеялық жақындығы басқа діндерге қарағанда исламда басым болып, нәтижесінде олардың алдындағы басқа да түркілер сияқты ислам дінінің түркілер үшін басты дін болуына себепкер болды.

Көне түркілік Тәңірі (аспан) сөзін Шыңғыс хан грамоталарында Ұлы құдай, халықтар мен олардың билеушілердің тағдыры сұралатын құдірет түрінде кездестіреміз. Моңғолдар өз грамоталарын әрқашан "Мәңгі Тәңірі күшімен" деген сөздермен бастады. Бұл дәстүр мұсылмандардың әр-түрлі жазба материалдарын "Мейірімді де рахымды Алла атымен бастаймын" деген исламдық дәстүрмен бастауымен сабақтас екенін көреміз.

Шыңғыс хан әскерінің Иранды жаулап алудың бірінші кезеңі 1220-1237 жылдары аралығында іске асады. Жаулап алудың екінші кезеңі бойынша 1252 жылы моңғолдар ислам әлемінің жарасына айналған күпірлік ағымдағы исмайлылар мемлекетінің негізгілері Аламут, Меймандуз, Люмбесер болып табылатын 50 тас қамалы бар Аламут мемлекетін жойды.

Бұдан соң ислам әлемі үшін әлдеқашан өз маңызын жойған, қастандықтар мен азғындықтың үясы болған аббас халифатының астанасы Бағдатты жаулап алды. Ислам дүниесінің астанасы саналған Бағдаттың мұсылман емес халық тарапынан жаулап алынуы ислам дінбасылары тарапынан әртүрлі бағаланды. Егер Мауереннахрдың ханафии және шафии жетекшілері Шыңғысханды Алла тағаланың ашуымен келген деп есептеп, оған қарсылау Алла тағала тағдырына қарсылау деп есептесе, Ибн Алқами мен оның пікірлестері Хулағуге барынша қолдау көрсетті. Олар Мехдидің пайда болуы түркілердің келуі мен әскері деп сенді. Ибн Алқамимен пікірлес болғандар Иракта Хулағуга өз өкілдерін жіберіп, Бұқа Темір Халеге келгенде моңғол әскерін халық қуанышымен қарсы алды. Хулағу Бағдатқа кіргенде шииттердің бірнеше қауымдары оны салтанатпен қарсы алып бағынғандықтарын білдірді /31,1346/.



Моңғолдар жорығының табысты болуына ұлттық фактор да үлкен роль атқарады. Моңғол-түркілер өздерінің түркілік тегіне сүйене отырып, түркілік емес билеушілерге бағынған басқа түркі қаңдастарын шеберлікпен пайдалана білді. Негізінен түркі тектес әртүрлі Иран аймақтарының жетекшілері болған әулеттер және мен билеушілер моңғолдарға соғыс пен қаңтөгіссіз мойынсынды /32,896/.

Ильхандардың күшеюімен түркілердің мәдениеті ғана емес сонымен бірге Иран мен Азербайжан да түркілер мәдениетінің әсеріне ұшырады. Бұл Шыңғысхан орынбасарларының Иранға шабуылының бір маңызды белгісі болды. Орта ғасырлық тарихи шығармалардан моңғолдар билігі дәуірінде кең қолданыста болған сөздердің таза түркілік мағынаға ие екенін көреміз /33,2936/.

Жаңа жерлерді бағындырған моңғолдар Шыңғысхан Ясасы бойынша іс жүргізді. Мұсылмандар істері шариғатпен жүргізілді. Осылайша, әр қауым істері сақталды. Аргынның еврей уәзірі Са'ад ад-доул мұсылмандар үшін шариғат пен Ясаны қатар жүргізілсе, бұл Қазан кезінен бастап қана бөлек жүргізіле бастады. Зерттеушілердің айтуынша, оның билігі кезінде күнделікті түркілік дәстүрлер жинақталып “Дәстүр кітабы” жасалды. Бірақ, өкінішке орай бұл құнды кітап әлі күнге дейін табылған жоқ /34,3776/.

Ильхандардың исламды қабылдауымен олар енді мұсылман әлемінің шынайы қорғаушылары дәрежесіне көтерілді. Ильхандардың қай-қайысы болмасын қол астындағы елдің ислам құндылықтарын сақтап, оркендетуге бар күштерін салды.

Көптеген зеріттеушілердің мұсылман түркі мемлекеттерінің дәстүрлілігіне күдікпен қарауына осы мемлекеттердегі маңызды билік тізгіні—бас уәзір қызметінің жергілікті халық өкілінің үлесінде болуы себеп болды. Уәзірлік қызметке қол жеткізген ирандық немесе басқа жергілікті халық өкілі мансабын сақтап қалуға барлық мүмкіншілігін сарп етті. Олар әрқашан билеуші туыстарымен жаулық қатынаста болды. Көп кезекте үлкен қаржы мансап сатып алуға немесе үкімет ісінде жиі болып тұратын қастандықтарға жұмсалды /35,116/. Парсы шенеуніктерінің мемлекет ісіне араласуы мемлекет қаржысының ысыраққа ұшырауымен қатар жүрді. Түркі билеушілеріне уәзір болған жергіліктілер көп ретте өз мүдделеріне орай билеушілерді адастыруға тырысты. Мысалы, ильхан Аргынның еврей уәзірі және дәрігері Са'ад ад-доул ильханның назарын аудару үшін Шыңғысханды пайғамбар болған деп жариялады Ол Ильханға Мұхаммед пайғамбарды мойындамай одан бөлек әлемдік діннің негізін салуды ұсынады. Ал, Шыңғысхан “Ясасын” қасиетті кітап дәрежесіне көтеруге ұсыныс жасады. Тағы бір иудей уәзірі, көрнекті тарихшы, Қазан ханының уәзірі болған Рашид ад-дин еді. Осы екі уәзірдің мұсылмандар тарапынан өлтірілуіне қарамастан иудейлердің Ильхан сарайына енулері түпкілікті тоқтамады /36,5126/.

Осылайша, бірінен соң бірі мұсылман әлеміне келіп, бастапқыда көшпенділерге тән және Мұхаммед (ғ.с.) мен алғашқы дұрыс халифтар кезіндегі ислам әлеміндегі дұрыс моралдық, саяси құндылықтармен сабақтас дүниетанымдық және мәдени ұқсастықтарының арқасында жергілікті мұсылмандардың құрметі мен сеніміне лайықты қызмет етіп,



мұсылмандар мен ислам әлемін дін жауларынан құтқарып отырған түркі көшпенділері, уақыт өте келе ғасырлар бойы қалыптасқан өркениетті елдердің ислам қағидаларына қарсы мемлекеттік жүйесінің ықпалына түсіп, өзгеріске ұшырады.

Үшінші тарауда XI-XIV ғ.ғ. түркілердің Иранды жаулап алуының мәдени-рухани салдарлары көрсетіледі.

Түркістан түркілерінің басып алған жерлердегі қабырғасын қалаған мемлекеттерде биліктерінің табысты болуына олардың ортодоксальды ислам үшін исламдағы күпірлік болып табылатын кез келген басқа бағыттарға қарсылық тудырып, дәстүрлі исламды мемлекеттік дәрежеде көтермелеуі болды. Діни алауыздықтардан қажыған ислам әлемінің біртұтастығы мен қауіпсіздігі үшін бұл өте маңызды еді.

Иранды билеген түркілер дәуірінде сопылық ілім осы аймаққа берік негізін қалап, дамыды. Сопылық түркілер мекендеген аймақта табыстырақ болып, Түркістанмен шектескен аймақтар сопылықтың алтын бесігі болды. Ислам мұраттарынан ашақтаған ресми ислам мен биліктен қалжыраған халықтың саяси-әлеуметтік наразылықтары нәтижесінде пайда болған діни ағымдардың ішіндегі көрнектісі—шиизм, түркілер билігінің әлсіреуімен қайта жандана бастады. Түркілердің сопылыққа қолдау көрсетуімен, бұған дейін жасырын әрекет еткен шиизм сопылық ордендер арасынан пана тапты. Иран тарихы үшін аса маңызды осы кезеңде қайта жанданған шиизм бертін келе мемлекеттік сипат алып, өзінің бастапқыдағы әсіре күпірлік сипаттарынан біршама арылып, сопылықтың әсерінен ортодоксальды исламмен идеялық қарама-қайшылықты ретке келтіріп, былайғы мұсылмандардың шыдамына лайықты исламдағы негізгі ағымдардың біріне айналды.

Селжүктер дәуірі кезінде көптеп салынған Низамие мен таджийа сияқты медреселерде мұсылман теологиясы мен құқық (фикх) шафийттік мазхаб және ан'арит бойынша жүргізілді /37,176/. Бұл медреселерде сол заманның атақты теологтары дәріс берді. Мысалы, Бағдадтағы Низамия медресесінде 1067 жылы лекцияны негізінсн Абухамид ал-Газали мен Хорасан мен Иранның көрнекті теологтары мен философтары жүргізді.

Егер хронологиялық жағына назар аударсақ медреселердің дені түркілік әулеттер кезінде пайда болды. Жергілікті халық өкілдері — уәзірлердің атсалысуымен жұмыс істегенімен, бұлардың түркі билеушілерінің тікелей бақылауында болып, олардың саясатын іске асырғаны белгілі болып отыр. Шығыс Иранда негізі дайындалған діни мектептің бір түрі медресенің Месопатамияға, Сирияға, Мысырға, Солтүстік Африкаға біртіндеп ауысу процесі жүрді.

Осы дәуірдің сәулетіне көшпенді түркілер мәдениетінен қосылған үлес мәселесіне келсек, мәдениет атаулыны көшпенділерге жолатқысы келмейтін көзқарасқа қарамастан әрине, түркілер кезінде салынған орасан зор құрылыстар билеуші халық арқылы іске асқан соң құрылыс стилінде түркі-көшпенділер сарынының болуы заңды құбылыс.

Түркілердің көшпенді шаруашылық жүргізгеніне қарамастан, олардың өзіндік мәдениеті, қала салу үрдісі, қолөнер мен құрылыс өнері болғандығы белгілі жай. Олардың өздері жаулап алған аймақтардағы мәдениеттің дамуына мүдделілігі бұл кездейсоқтық емес—бұл, Ұлы Дала



кеңістігінде басталған өркениеттің түркілер арқылы басқа аймақтарға тарауы еді. Селжүктер кезінде Иранда салынған төбесінде дөңгелек тесігі бар (шаңырақ) Иезддегі Радкан (он екі имам) (XII ғ.аяғы), Гомбаде Кабус (XI), Верамин, Сангбастэ (XI ғ.) мазарлары ескерткіштеріне идеясы мен формасы жағынан ұқсас ескерткіштер қазіргі Атырау, Орал мен Үстіртте, Сырдария атырабында, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда көптеп кездеседі. Зерттеушілер осындай ескерткіштерге жататын Қорқыт мазары, Ұйтас, Қосұйтас, Домбауыл, Таскескен сияқты балшықтан соғылған ескерткіштерді VIII-X ғасырлардағы оғыз-қыпшақ дәуіріне жатқызады /38,356/. Ирандағы мұнара тәрізді сәулет ескерткіштері селжүктер дәуіріне дейін келген түркілік элементтер кезінде бастау алып, селжүктер кезінде белсенді жүргізілді. Назар аударатын бір жай, Иранға келген түркі тайпаларының селжүктерден де бұрын мазар тұрғызу дәстүріне ие болғанын тарихи қайнарқоздерден кездестіруге болады. Мысалы Истахри, Иранның Систан аймағын суреттеу кезінде, "Халадждар түркі қауымынан, Олар бұл жерге (Систан) ертеректе келген. Олар Үндістан мен Систан аралығына мазарлар салды. Түрлері түркілерге ұқсас. Түркілік салтқа ие және барлығы түркі тілінде сөйлейді"/39,366/-деп жазады.

Селжүктердің аяғын баса келген түркілердің тағы бір легі—моңғол-түркілері дәуірі де Иран тарихында мәдениеттің өркендеу дәуірі болды. Моңғол дәуірі архитектурасында XII ғасырғы газнауилер мен селжүктер кезінен мұра болып қалған конструкция мен декор формасында бірқалыпты даму іске асты. Орталық Азия даласына саяхат жасаушы еуропа саяхатшыларының қай қайысы болмасын, түркі-моңғолдардың дәстүрлерін суреттегенде олардың дәстүрлі киіз үйін суреттемей отпейді.

Шатыр тәрізді жасалған мазарлар салу үрдісі моңғол-түркілер кезінде өз жалғасын тапты. Ильханлар билігі кезінде Иранның солтүстік аудандарында мұнара тәрізді мазарлар-имомзоделер көп салынды. Бұл жерде баса назар аударатын жай, түркілердің тұрғын үйі - киіз үйдің тұтас көшірмесі мұсылман әулиелерінің қабірлерінің құрылысында көрініс тапты. Басында Иранның шығысында—Хорасанда кең қанат жайған мұнара тәріздес мазарлар кейін батысқа да тарайды. Мысалы, Нахичеванда салынған Мумине Хатун мазары осындай құрылысқа жатады. Зеріттеуші бұл құрылыстардың сыртқы типтерінің киіз үйге ұқсайтынын дұрыс аңғарып, өз өмірлерін киіз үйде өткізген түркі әмірлерінің өз мазарларын салған кезде соған ұқсауына назар аударғанын айтады. Кіші Азия, Ирак пен Армениядағы христиан храмдары да осы стильде салынған. Тіпті, Мәскеу қаласындағы Кремль сарайынан бастап, бірқатар ортағасырлық құрылыс түрлері негізінде көпшеңділердің дәстүрлі дүниетанымына тәп шатырлы мазарлар идеясы айқын байқалады.

Айта кету керек, кейін бұл құрылыстардың формасы еуропа сәулетшілері арқылы Еуропаға да ауысты. Италиян опер зеріттеушісі Пьерсон Палолезидің айтуынша, 1419-1418 жылдары италиян сәулетшілері Брунлеский мен Гиберти Сұлтаня мазары күмбезі үлгісімен Византияда Санта Мария Дель Фиорэ шіркеуін салды. Түркиядағы Бруса мешіті мен Сан Лоренция шіркеулері де дәл осы стильде салынды /40,56/.

Ирандағы түркілер билігі дәуіріндегі салынған құрылыстардың қайсында болмасын, қазан осы құрылыстардың негізгі бөлігі болып



табылады. Атақты кісілердің мазарларында да орта ғасырлық моншаларда да қазан күмбездік жамылғының орталығына сәйкес келетін жерде орналасқан. Қазанның өмірдің қайнар көзі болуы себепті ол космостың дәл ортасына орын тепкен жаратылудың символы болып табылады /41,956/. Түркілер мемлекеті тұсында салынған Ирандағы ескерткіштердің түгелге дерлігінде қазан осы құрылыстардың құрамдас бөлігіне айналған. Ел бірлігі, ру, тайпа бірлігі әсіресе, өздерінің дәстүрлі мекен сту аймақтарынан тысқары жерлерде маңыздырақ екенін түсінген түркі билеушілері сол бірліктің символы болып табылатын қазанның қадір қасиетін жете түсіне біліп, оның құрылыс құрамында болуына баса назар аударды. Бұдан өзге, ортағасырлық деректерді талдау кезінде бірігіп тамақ ішу, шүлен көже тарату ритуалдарының да жиі атқарылғанын байқаймыз.

Ирандағы түркілер билігі кезінде кең тараған құрылыс түрінің бірі—ол моншалар құрылысы болды. Ирандық зерттеушілердің өзі Иранда моншаның болмағанын мойындайды. Олар моншаның Иранда болмау себебін зароастризм дін басыларының монша құрылысына қарсылығымен түсіндіреді /42,1686/. Рашид ад-дин Қазан хан билік басына келгенге дейін Иранда адамдардың монша мен мешітті өте керек ететіні және кейбір аймақтарда екеуінің де жоқ екенін /43,2946/ жазды. Ал, түркі көшпенділері арасында моншаның көшпенділердің мәдени өмірінің ажырамас бір бөлігі болғандығы қолдағы деректер растап отыр. Назар аударатын бір жай, ол Ирандағы монша құрылыстарының сыртқы, ішкі формаларының көшпенділердің киіз үйінің бір-бірімен қабырғалас етіп құрастырғанына ұқсауында болып отыр /44,106/. Осы ескерткіштердің салынуы мен конструкциясының мағынасын тек көшпенділердің дүниетанымына назар аудару арқылы түсіндіруге болады.

Селжүктер кезінде қолөнер де өркендеп, ислам өркениетінің бір ажырамас бөлігіне айналды. Жібек және жүннен жасалып, тамаша алтын тәріздес жіптермен өрісктелген маталар, фаянс, қола, күміс, бұйымдар Мысыр, Арабия, Үндістан, Қытай базарларына шығарылды Сөз жоқ, көшпенді мәдениетінің асыл мұраларының бірі—кілем тоқу түркілер қозғалысымен олар билік еткен аймақтарға да тарауы заңды құбылыс. Түрік зеріттеушісі Т.Парлак, кілем тоқудың негізі Шығыс Түркістанда пайда болып, одан түрлі себептерге байланысты Батыс Түркістанға ауысып, осы жерден бүкіл дүние жүзіне тарағанын /45,1526/ айтады.

XI-XIV ғасырлардағы Түркістан түркілерінің Иранды жаулап алуы, әсіресе парсы тілінің түркі сөздерімен баюына зор әсер етті. Бұл жерде назар аударатын мәселе, түркілердің ислам әлемінде тек әскери маңыздылыққа ғана ие болмағандығының дәлелі ретінде парсы тіліне енген түркі сөздерінің тек әскери сөздер саласын ғана емес, сондай-ақ жан-жануарлар, өсімдіктер, дене мүшелері, туыстық атаулар, тұтыну бұйымдары, т.б. салаларын да қамтығанын байқаймыз.

Корыта айтқанда, XI-XIII ғасырларда Иранды жаулап алып, бұл жерлерде өз мемлекеттерін құрған түркілер, қол астындағы елдерді бір орталыққа біріктіріп, тәртіп орнатып қана қоймай, исламдық Иранға тікелей саяси қатер төндіріп келген христиан мемлекеттерінің агрессиясына тосқауыл болды. Идеологиялық біртұтастықты қамтамасыз етіп, ислам ішіндегі күпірлік ағымдардың іс-әрекетіне қарсы тұрды. Сондай-ақ,